

ЧЕТИРИ ЖУПЕ

— прилози за истраживања —

Још и данас немамо довољно јасне слике о социалном, културном и политичком стању средњевековне Србије, па ни Србије под Турцима: Прикупљени и објављени споменици још нису *довољно* проучени ни сваки за себе, ни у њиховој узајамној вези, још мање у вези с културном историјом околних народа, с којима је морао имати чешћега и ближега додира. Кад се *све* то проучи — тек ће се тада моћи разјаснити многа страна нашега средњевековног живота и живота под турском влашћу. Многи досадањи покушаји да се простом дедукцијом, претпоставкама и аналогјама објасне многе стране нашега средњевековнога стања, не могу задовољити критичког испитивача, нити послужити као сигуран ослонац.

Ове напомене нарочито важе за *жупу*, установу која још није довољно проучена.

Она је, код највећег броја писаца, готово искључиво *полишћика* установа. Тек у последње време се појављују наглашавања да је у жупи био важан још и моменат *социални* и да је она, зато, играла и извесну *културну* улогу.

Још је једна недаћа у томе, што нису предузимана систематска истраживања да се утврди: *које* су жупе постојале и *колико* је којој од њих пространство било. А од великог је значаја и то истражити. Тек кад се тај задатак испуни и, уз то, сазна, *шта* је коју жупу од економских погодаба и прилика највише одликовало, моћи ће се добити не само јаснија слика политичке поделе оновремене српске државе, већ и економских и социалних фактора који су деловали на културни и политички живот онога доба.

Потребу ближег сазнавања старих *жуца* и *области* врло јако је осетио Г. Цвијић и истакао у својим *Антропогеографским Проблемима* и *Упуствима* за описивање насеља и кретање становништва.

Старо се село и живот у њему не могу правилно схватити ни добро разумети, као што се ни минули друштвени односи не могу објаснити, док се не испита жупа, њезино пространство, организација и улога њезина. Више од села је жупа у старој српској држави играла не само политичку и војничку, већ и социалну улогу. Село је било више географски а мање политички појам: село није било политичка јединица нити имала *своје* организоване власти¹ — осем у случају ако је оно једно, само за себе, чинило оделити феудални посед с феудалним поседником који је у њему становао. Али и тада је *село*, као *шакво*, било без права да сâмо организује власт: њу је представљао и организовао сâм феудални поседник. Политичка организација је била жупа, а властелин, коме је жупа у феуд била дата, преко *својих* органа је, распоређених по жупи и по селима, владао свима селима у својој жупи. То су они органи, за које Душанов Законик (чл. 146.) прописује да се за појаву неухваћених лопова и разбојника казне „такожде кнезове, и премиђурије и владалци и предстајници и челници који се обретају сели и катуни“.² Другим речима: жупа је била активна, јер је жупски старешина управљао политичким и економским животом; село је било пасивно: оно је, у пуној потчињености феудалној (социалној и политичкој), само — слушало.

Редовима који следују задатак је да пруже један скроман прилог за та истраживања. Тај је прилог везан свега за четири жупе.

¹ У феудалном поретку је по правилу такав случај са селом у свима земљама. Село у Босни и Херцеговини је тако остало и под Турском и под Аустроугарском.

² Ст. Новаковић: *Законик Стефана Душана*, стр. 232.

Жупа Моравице

Тешко је сад одредити пространство ове жупе. Из почетка је, изгледа, Моравица представљала *област*, која се од горње границе Овчарско-Кабларске клисуре протезала уз реку Моравицу доста далеко, изгледа чак до иза садање Ивањице. Још у хрисовуљи краља Стевана Уроша III (1282) у потврди прилога његова деде и оца манастиру Хилендару се помиње „у Маравицах Брезова и засељама“, па се то понавља и у хрисовуљама од 1302 и 1355. год.³

Брезова је врло високо уз Моравицу; а Моравица тада, извесно, није чинила жупу, већ *област*, а у тој је области могло бити (и било је, извесно) *више* жупа.

Тек доцније, кад је настала велика област под именом *Стари Влах*, појам Моравице је сужен на удолину око Пожеге, па је та удолина под именом Моравице постала жупа, у којој је деспот Стефан 1405. год. дао манастиру Милешеви „пет села у Моравицах: два Гугља, треће Храсно поље, четврто Шемгон, пето Рупељево“.⁴

Гугаљ је село на самом уласку у Моравску (Овчарско-Кабларску) клисуру. Оно сад чини једно село од ранија два: Гугља и Јељендола. Да ли су *што* два Гугља из деспотове хрисовуље, тешко је тврдити. Међутим, како се садањи мост на Морави (као и ранија скела) зове *гугаљски мост* и *мост на Гугљу*, а он је сад, заједно с пољем које га с леве стране Мораве окружава, у атару села Пријановића, биће да је овај *други* Гугаљ временом прикључен Пријановићима; на то нас домишљање упућује и факат: да су се садања села Гугаљ и Пријановићи и дуго и често свађала и спорила око атара. *Храсно Поље* је садања *Расна*, која, одиста, има красно поље поред реке Скрапежа (с изузетком једнога дела, које је *ташште*, те се и назива *Ташштипоље*, т. ј. *ташште поље*). *Шемгон* је садањи *Шенгољ*, један крај између села Расне, Висабабе и Узића. Шенгољ сад није село: оно је, извесно, негда опустело а атар његов, временом, раздeљен између суседних села. Најзад, *Рупељево* је и сад село под тим именом.

Хрисовуљом су дарована села у једној непрекидној линији. И, што је врло интересно, она су обухватала највећи део поља кроз који протичу Моравица, Скрапеж и Бетиња; у том делу су и најважније воденице на Бетињи у Шенгољу и Рупељеву, камо су оне и у новије време, по старим траговима и успоменама, подигнуте.

Ова је удолина, коју чини поље око Пожеге са селима нанизаним по таласастим или оштријим узвишицама (Гугаљ, Пријановићи, Бакионица, Расна, Висабаба, Рупељево, Годовик, Милићево Село, Горобиње, Прилипац, Пилатовићи), морала и по своме пространству, и по своме облику, и по својој родности чинити *једну жупу* чак и онда, кад је под појмом *Моравице* позната била и једна пространа и велика *област*. Област је, у току времена, мењала своје границе и пространство, али је жупа, са родности свога поља, изванредних ливада са којих су огромне количине сена служиле зимној исхрани многобројних стада,⁵ са развијенога воћарства по дивним присојима и са богатства сваковрсне рибе у рекама

³ Ст. Новаковић: *Законски споменници српских држава средњег века*.

⁴ Исти.

⁵ До сада су, до пре 40–50 година, у појешко поље догоњена стада оваца на јагњење Овчари су били не само из Рујна (многи Рујанци имају своје ливаде у појешком пољу), него и са веће даљине. Они су стада догонили у Јануару и фебруару, закупљивали сена да исхране и изјагње овце, после су их, кад окопни снег, и напасали по њивама и ливадама док поље не би било забрањено (о Благовестима обично).

које туда протичу,⁶ морала остати или сасвим нетакнута или с променама сасвим незнатним.

Чак ни околност да су, у току времена и с потребама војничким и административним, области мењале пространство и свој првобитни положај, није могла имати тако пресуднога утицаја да се ова жупа укине или раздели: по своје положају и по изванредној родности и великој приходности она није могла бити укинута, другој жупи додељена или између суседних жупа раздељена; она је била не само једна географска, већ и привредна целина, која је неминовно утицала да увек, ма какве промене обласне наступале, ипак једна жупа остане.

И тада, кад је Пожега била седиште *области*, пожешко поље је с околним селима чинило једну од *жупа* у тој *области*. Бан Милутин, који је, по народној песми, имао седиште у Пожези, био је, сигурно, властелин *већег ранга* и под собом је имао *област*, којој је, поред пожешке жупе *Моравице*, припадала и жупа *Бјелица* (садање Доње Драгачево), жупа *Трнава*, можда и жупа *Надибар*. На то домишљање одводи поменута песма, која почиње:

Често књиге земљу прехођаху,
Ни ко знаде, куда, ни откуд су,
Књиге иду од Призрена града,
Од српскога силна цар-Стевана,
На Пожегу бану Милутину.
Вако царе бану говораше:
„Слуго моја, бане Милутине!
„Опреми се у бијелу двору,

„Поведи ми тридесет делија
„Од *швојега равна Драгачева*,
„Хајде шњима ка Призрену граду,
„Јер хоћемо, бане, војевати
„На далеко у земљу Бугарску
„На Мијајла краља Бугарскога;
„Тамо ћемо, бане, зачамати,
„Но се спреми за три године“.

Овај помен о битци на Велбужду, потврђује: да је бан Милутин био старешина *области*, јер су онда *обласни* поглавари позивани у рат, пошто су *они* били у обавези да ратнике доводе и у биткама својим одредима командују. Што се изриком помиње да се поведу ратници из Драгачева, биће, извесно, са разлога: што је оно било насељено ситном властелом и повлашћеним редовима друштвеним, који су имали обавезу да ратују. Зато што је реч о *равном* Драгачеву, биће да садање Горње Драгачево није чинило административну и социалну целину са Доњим. Горње Драгачево је *ломно* (врлетно, брдовито), те, по своје рељефу, припада *ломном* Старом Влаху. *Равно* Доње Драгачево одваја од Горњег и лепотом и родношћу, те се и сад за њега пева:

Драгачево ружом ограђено,
Пола ружом, пола босноком.

Оно је, тада, у удолини реке Бјелице, образовало оделиту жупу, са питомине своје можда раздељену на већи број ситне властеле али са једним жупским старешином на челу, те је припадало под област, над којом је господарио бан Милутин.

Да се ти крајеви помињу у саставу једне *области*, а не једне *жупе*, сигурно се може изводити и по накривању што га бан Милутин при поласку у рат чини својој љуби:

„Но чу ли ме, љубо Иконија!
„Гледај мене пребијеле дворе,
„Немој моје дворе опустити;
„Пази мене два нејака сина,
„Удоми ми сестрицу Јелицу
„У лијепу варош Баковицу;
„Копај мене *деш* винограда

„У Бањици и у *Ашемици*,
„У *Лозници* и у *Паковраћу*;
„А чувај ми *деш* воденица
„Низ *Бјелицу* и низ *Моравицу*;
„Гледај нашу славну *задужбину*
„Под *Бањицом* цркву *Јежевицу*“.

⁶ До пре 40–50 година је био већи риболов у овим рекама; на Морави су, нарочито у Овчарско-Кабларској клисури, постојале и сталне вршке, које су приличан доходак доносиле, као што то примећује Мих. Н. Илић (*Гласник Српског Ученог Друштва*, X. 211, 212 и 219).

Сва су ова места, изузев река Бјелице и Моравице, у некадањој жупи *Трнави*, садањем срезу *шрнавском*.

Све те околности говоре да је господарство бана Милутина (као и доцније, још веће и пространије, Николе Алтомановића) чинило, истина, једну *област*, али област *са више жупа*, међу којима је била и ова жупа: *Моравице*.

Овој је жупи за културно средиште служио *манастир Годовик*.

Осим путописаца из прве половине XIX века (Пирха и Вујића), ниједан од наших писаца не помињу овај манастир. М. Ђ. Милићевић вели: да у *нове* тековине спада црква у Годовику, подигнута народним трудом (*Кнежевина Србија*, 643). Али је то *нова* црква. О *старој* цркви, о *манастиру* Годовику, и он ништа не помиње.

Годовик је село у срезу пожешком, у округу ужичком. Село је пресечено једним потоком, којег сељаци називају *Годовичка Ријека*. Поток и пресек чини положај лепим. Није чудо да је, у своје време, баш *штак*в положај изабран за подизање манастира. Поток извире, ту, у Годовику, баш до самог манастира. Изнад извора се издиже стена а од ње горе настаје планина. Под самом стеном, десно од извора, диже се *манастир Годовик*, а лево, на ниже, подигнута је нова *годовичка* црква; доле се пружају питоме и родне луке.

Годовички манастир се сада назива *стара црква*, за разлику од нове, а служи свега двапут у години.

Та је стара манастирска црква мала, нема никаквог живописа (осим на иконостасу), од интереса су само резбарије у дрвету, неки записи у дрвету урезани и две црквене књиге руком писане. Зна се сасвим сигурно да је Годовички манастир при крају XVIII и у почетку XIX века вршио просветну улогу као школа, т. ј. у њему су се учили не само младићи који су се хтели посветити свештеничком или калуђерском позиву, већ и други, обично синови имућних и угледних Срба. Један од тих ученика Годовичког манастира после је дуго био учитељ и у Годовику и у Пожези.⁷ Иагледа да је ова црква у први мах била још мања, па је дозиђивана. Била је сва покривена клисом; данас је клис још само на кубету. Предање народно уверава, да је овај манастир подигнут кад и онај у Ариљу. Манастир је морао имати велико газдинство, са испашама и жирородном гором што се изнад манастира простирала, са њивама и ливадама у плодном пољу што га затапају *Морава*, *Скрапеж* и *Ђетиња*, манастир је патио стоку, гајио пчеле, неговао воће,⁸ припремао зимску сточну исхрану и т. д. Можда су околна села имала дужност радити и мајданске послове, од којих је манастир имао извесну вајду. На ту нас мисао упућује име оближњег села *Рупељева*; познато је да су мајдански работници онда називани *рупјани* и *рупљани*. А можда је то село име добило и по извесном раду који је у њему самом обављан за грађевинске потребе манастира: по вађењу и обради сиге, које и данас тамо има много, и која је у оно време најрадије употребљавана за разноврсна зидања. Осим тога, у Рупељеву и данас сељаци из извесних Рупјанских села (*Роге*, *Злакуса* и *Потпеће*) копају *вршу*, потребну за израду земљаних судова; вероватно је у средњем веку копање и продаја *врше* престављала један од прихода овога манастира.

⁷ Павле Стојић, чији је син, доцније, по занимању очеву био обично познат као *Учишељевић*. — Од четири основне школе, које су 1836. год. постојале у ужичком округу, била је једна у *манастиру* Годовику и у њој је учићељевао овај исти Павле. (Богољуб Јовановић: *Српаштичке Белешке*, II, 174 и 183).

⁸ И данас је у Годовику и околним селима изванредно воће, као што се и пчеле врло радо и успешно гаје.

Да је манастир Годовик имао велико, можда огромно имање, о томе и данас има спомена. И данас годовичка црква има велику гору. А прича се да је манастир имао једну њиву *Попоре (поп-оре)*, на којој се плугом са шест јармова за цео дан једва неколико бразда (свега шест!) могло оплужити — толико је била дуга! Око цркве је било пуно ћелија, подрума и других стаја, па су све уништене.

Да је ово био манастир, сведоче калуђерски гробови око саме богомоље. Кад је претворен у световну цркву — не може се докучити. Извесно је да је још 1829. г. био манастир, јер га је као таквога Пирх забележио, па је то био и 1836. г., кад је у њему била основна школа.

Несумњиво је једно: да је овај манастир играо врло важну улогу у старо доба — у први мах као културно средиште жупе, а доцније као просветна и политичка жижа за цело време робовања, па све до самога ослобођења. Пре него су се калуђери одавде иселили, припремљен им је наследник у *вишем чину* мирског свештенства: 1832. г. ту, на самом домаку манастира, у Милићеву селу налазимо протопрезвитера,⁹ а он ту извесно не би био, да манастир од старине није играо важну улогу и да није имао велико богатство, које је требало поверити не обичном попу, већ баш протопрезвитеру!

Овом је манастиру патрон Обн. хр. св. Ђурђа (3. новембра по старом, *Ђурђици*),¹⁰ а новој цркви св. Илија (20. јули).

Пада у очи да је манастир посвећен свецу јесењем; а зна се да су у старо доба многи манастири посвећивани јесењим свецима. А то је чињено из два разлога: 1) да би о саборима, који би се тада држали и који су били огромно посећивани, падало више прилога и 2) да би трг, који је приликом сабора одржаван код манастира, био боље посећиван и на њему више купље било — опет ради прихода манастирских.

Око Пожеге је много римских старина: у Горобину, Расној и Висабаби знатан је број гробних споменика с натписима, неки су и с уметничким израдама у рељефу. Мих. А. Илић жали што се ти споменици не скупе, већ се на једноме кафа туче.¹¹ Овај, на коме се кафа туцала, био је на имању Радовића, на пијаци пожешкој. Нега је ту била двоспратна грађевина, конач Јована Обреновића, познат, после, као *бина Мићићева*. Горњи спрат је био изнесен на пијац а доњи нешто унутра увучен. Под том настрешницом су била два велика и изванредно лепа римска споменика камена. Од једнога, који је са све четири стране имао у рељефу изванредне израде ликова, направљена је била ступа, у којој је цела варош туцала кафу. Бина је пре 40 година срушена а они су споменици извесно — разлупани. Каниц је, у своме делу *Serbien*, дао цртеж те ступе, али он ни из далека не представља лепоту оне одиста ретке израде.

Тако исто су била и два врло лепа лафа, из околине донесена.

Најзад, пре 40 година је у Пожегу донесен један велики казан метални, који је захватао ваљда више од три кубна метра. Он је нађен у селу Негришорима (на путу Пожега — Чачак). За њега се говорило

⁹ Ст. Новаковић: *Годишњица IX*, стр. 31. — У Милићеву Селу данас има више домова од те старе протске породице, презивају се *Прошићи* и *Прошовићи*, па се по њима тако зове и читав заселак (који није унесен у *Речник месџа*).

¹⁰ Јоаким Вујић је погрешно разумео да је „храм свјати великомученик Георгиј, 23. априла“ (*Пушешествија*, I, 126.).

¹¹ *Гласник Српског Ученог Друштва*, XLII, 195.

да је служио за рударске послове. То би значило да је, негда, у Негришорима вађена нека руда. И име селу је остало из старине; извесно од Римљана: *Негришори* у преводу су: *Црне Улице*. Од дима и гари, која је падала са топионице, улице су, извесно, црниле, те су, због тога, и име такво добиле, па то име и селу оставиле. Казан су Аустројанци у времену окупације (1915—1918) дигли и отерали.

Интересантни су још и гробови (могиле, тунули), који се повијарцем нижу од Расне, преко Висибабе, Радоваца, Здравчића, Тврдића, Пониковице, Карана, Рабашевине и т. д. У Висибаби су једну од тих гробница сељаци раскопавали. Поред костију нашли су извесног оружја и старинских ствари, али ништа нису сачували, већ затурили и разбацали. Откопавања би, извесно, дала пуно материјала за археологију.

Уз саму Пожегу још траје камени мост на Скрапежу, који је, готово по општем мишљењу, римска грађевина.

До скоро се познавао један велики јаз, који је полазио из Скрапежа изнад Пожеге (према *Прудовима*) и завршавао код Просјека, испод места за које је Каницу рекао пок. поп Милија Атанасијевић да се зове *Пожежница* (као крај старе велике вароши Пожеге). То се име, до душе, у народу не чује, али је само место интересантно зато, што су се, на великом простору и у ширину и у дужину, налазили темељи неких знатних грађевина, за које је народ говорио да су били двори бана Милутина. Онај велики јаз је служио, извесно, за навраћање воде ради покретања воденице и ваљавице.

И у именима места остало је трага римскога: некадање село Шенгољ, брда Шерељ и Лорет и т. д. носе имена добивена, извесно, још за Римљана. Лорет је висораван а у правцу југоисточном природно засечена стена. По народном предању су лађе уз Лорет пристајале и везиване онда, кад је садања Србија под морем била!

Стари је саобраћај био врло јако разгранат. Јован Драгашевић вели: „Код вароши Пожеге у округу ужичком била је велика варош римска, које доказују многи римски остатци. Ми јој истина имена не знамо, ал' јој трагове налазимо. Од ње је водио један пут на североисток: Пожега—Добриње—Дружетићи и по свој прилици преко Комтужице, Леваје, Љутовнице у Рудник. Други је пут на Маљен: Пожега—Јежевица и даље на Топлицу, округ ваљевски, — најкраћи и најприроднији пут и данас за Београд. Трећи пут водио је на Дрину: Пожега—Ужице—Пилица—Бајина Башта. Четврти пут водио на запад: Пожега—Ужице—Кремна—Мокра Гора—Вишеград.¹² Пети је водио на југ: Пожега—Ариље — и даље уз Моравицу за Сјеницу“.¹³

Мих. Н. Илић је, обилазећи Овчарско-Кабларску, или, како је он зове, Моравску Клисуру, наишао „на старе рударске рупе где је се лило“; само на једној рудионици је избројао преко десет топионица, „а израђени метал носио је се у Пожегу, богату колонију римску“.¹⁴ Извесно је рударска радња изазвала грађење толиких путева. Нека је још споменуто и оно, што је Св. Томић забележио: „Пут, који иде кроз

¹² Овим је путем извесно ишао и Дука Херцеговац:

Оде право преко <i>Босне</i> славне	А маши се ломна <i>Влаха Сшарој</i> ,
Докле стиже <i>Дрини</i> валовитој.	Докле дође до <i>Ужица</i> града
Здраво <i>Дрину</i> воду пребродио	Па се спусти у <i>Пожегу</i> равну.

¹³ *Гласник Српског Ученог Друштва*, XLV, 125 и 126.

¹⁴ *Гласник Српског Ученог Друштва*, XLII

племе (Дробњаке) северо-југ, главни је пут. Он везује Никшић и Пљевље. Овај се пут помиње још у средњем веку. Которски друм који је везивао Котор са Пожегом преко Оногошта и Пљевља ишао је преко Дробњака¹⁵.

Жупа Лужница

Ту је жупу образовала једна питома удолина реке Лужнице са такође питомим селима која је окружавају по узвишицама што чине слив те реке.

Жупа је простором доста мала; чинила су је, извесно, села: Каран, Каменица, Пониковица, Тврдићи (врло вероватно и Ковачице, Здравчићи, Радовци) с десне и Бјелотић, Добри до, Бјелиш и Врањани с леве стране реке, уз то: Гостиница, Губин дђ, Рибашевина, Лелићи, Трнава и т. д.

Мада простором мала, жупа је, ипак, морала бити доста знаменита са питомости и родности не само равнице око реке, већ и благих страна на којима су села засељена. У равници су одувек чувене бујне ливаде, које су у средњем веку, па и доцније све док је у народној привреди преовлађивало сточарство, биле од врло великог значаја за зимску исхрану стоке; у благим странама су и раније биле, па су и сад, изврсне пшенице; нарочитог су значаја вотњаци, који су и данас многобројни и престављају знатан део тамошње сеоске привреде, а они су, судећи по старим и изврским јабукама и крушкама,¹⁶ и у старини чинили у овоме крају живот угоднијим. Најзад, и Лужница и њезине притоцице су обилувале, ситном до душе али врло укусном, рибом: и данас се у њезиној притоци Рибашевској Ријечи хвата врло лепа и укусна риба, а и село је, извесно по том риболову, у старини добило своје име: Рибашевина. И око Лужнице и око њезиних притока су у старини, извесно, подизани и одржавани и вештачки рибници, који су служили не само укусу властеле и калуђера, већ и исхрани становништва, које и данас врло радо рибу има не само уз посте, већ и уз благе дане.

Под коју је област ова жупа потпадала, имало би се тек испитати. На једном месту се „Бела Црква код Карана“, која, овој жупи припада, помиње „у области ужичке Пожеге“.¹⁷ Можда је то само домишљање пишчево, на основу записа у олтару поред лика попа Медоша (*Моление раба Божиа презвишера Георгиа а зовом Медож*) и записа у цркви (*Пешко дијак у дни жупана Николе*), јер ти записи подсећају на време Николе Алтомановића. Али он није био само господар над Пожегом и над облашћу којој је она припадала, већ над читавим простором „од иза Рудника, како један писац вели, до Сињега Мора“. Према томе је и жупа Лужница била у релативно пространој држави Алтомановића, па га је баш у тој жупи, код Пониковице, кнез Лазар потукао и заробио.

Пониковица је било неко важно место у овој жупи. Интересно је оно што Милићевић у вези с тим местом бележи, на име: да у аустријским војним архивама има једна овака записка: „Године 1690. Капетан Занилацки освоји јаки град Ужице и варошицу Низилицу (Nisilitza)“.¹⁸

¹⁵ Св. Томић: *Дробњац*, 361.

¹⁶ Поред осталих изврских врста, којима Лужница изобилује, истичу се и *присједавци*, крушке, које одиста *присједају* док не угниле. А кад угниле, слатке су као мед. *Присједавци* су ограничени готово само на ту жупу.

¹⁷ Влад. Р. Петковић: *Сшарине*, 51.

¹⁸ М. Ђ. Милићевић: *Кнежевина Србија*, 612.

Да ли је Пониковица негда била жупанско место или је важна стратегиска тачка била на путу за заузимање Ужица, имало би се тек испитати. Али је интересан и други један недавнашњи помен, по коме је Пониковица варошица са 50—60 дућана.¹⁹ Раније белешке говоре како су је Турци, кад су је, аустрискога рата, преузели од Немаца, попалили и порушили.

Колико је ова жупа привлачна по својој питомости и родности, показује и факат: да су се и за време Турака у њу склањали знатни људи (на пример, између осталих и *Петар кнез из Трнавe*),²⁰ па су се ту, у селу Гостионици, о устанку за ослобођење заселили и чувени Петроније Шиша и Остоја Конда. Овај је последњи био 1807. г. у боју на Ужицу и 1812. г. добровољачки старешина у нахији ужичкој. Шиша има потомке у истом селу, а Кондин праунук, Срећко Кондић, бравар је у Ужицу.

Значај ове жупе је несумњив и по томе, што су и Каран на Лужници, како то вели Мих. Н. Илић,²¹ и сва друга села, несумњиво била римска насеља: то посведочавају како гробни споменици из тога доба и уметнички радови у камену извођена, тако исто и многобројни тумули засејани целим повијарцем ове жупе све до саме Црнокосе.

За време Римљана је, изгледа, целим планинским венцем од Дрине, преко Повлена, Маљена, Каблара, Овчара и Рудника, била развијена рударска радња. И жупа Лужница је, извесно, била објект римске рудокопње: од куд, иначе, толики многобројни споменици римски у њој, па међу њима и неки од праве уметничке вредности? Није немогуће да је рударске радње у тој жупи било и после досељења Срба. Име реци (*Лужница*) као да на то подсећа; назив селу *Каран* је постао, несумњиво, поводом рударске радње која се ту обављала за време старе српске државе: рудари немачке народности, који су још за краља Уроша (онога што је подигао задужбину у овој жупи) добављани за рударске радње, оставили су многа немачка назовања, као н.пр. *Каран—Kargen*; те један наш писац с основном отуда изводи и име нашој вароши *Карановцу* (садањем Краљеву), заснованом на домаку велике рударске радње на Копаонику и његовим подножјима.²² Извесно је и село *Каран* добило то име на исти начин.

Културни центар ове жупе био је стари манастир; сад је то мирска црква, и зове се: *Бјела Црква*. Тако се она назива у једном запису на јеванђељу које је, пошто је она опустела, доспело у Милешеву.²³

Интересна је и значајна појава, да је тај манастир, пошто је, можда, и у мирску цркву претворен, и под турском управом дуго времена, све док није паљен и насилно опустео, остао културни центар тога краја, па су чак и књиге у њему писане, као што један запис из 1608. год. сведочи.²⁴

Факат да су 1608. год. *писане* књиге у близини *штампарија* Мркшине Цркве и Рујна, сведочи о томе: да су и ти манастири и те штампарије биле већ пре тога порушене, те се више црквене књиге нигде у близини нису могле штампати, већ су их морали руком писати — као

¹⁹ *Гласник Друштва Србске Словесности*, X, 320.

²⁰ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и написи*, II, 427.

²¹ *Гласник Српског Ученог Друштва*, XLII, 195.

²² Ст. Новаковић: *Годишњица*, III, 278. — Срег. Ј. Стојковић: *На лепој српском Дунаву*, 27.: „Караново“ значи место рудара, а Келти су се у опште много занимали рударством.

²³ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и написи*, II, 427.

²⁴ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и написи*, I, 272.

и пре Гугенберга! Да су тада већ били запустели знатнији манастири, па с њима и ова два што су штампарије имали, потврђује се записом на истој књизи који одмах иза онога првога иде и у коме се вели: „и запустение свешим обишљем многим црквама“.

Поп Вук, који је ту књигу писао, једним записом у олтару, оставио је последњи траг докад је црква, и пошто су калуђери раније растурени, у опште радила. После тога је црква паљена и опустошена, а књиге су, и остало што се могло спасти, извесно склоњене у Нову Свету Гору, како се поносно негда звала Овчарско-Кабларска Клисура с многим манастирима, у којој су из опустелих и разорених манастира избегли калуђери наставили свој рад, па и писање књига.

Пошто је Бјела Црква опустела, извесно је друга подигнута у склоњенијем месту, у Врањанима,²⁵ која је, временом, такође опустела и порушена, па је, кад је обновљена Бјела Црква, и мисао да се ова у Врањанима обнавља — сасвим напуштена.

Жупа Црна Гора

Удолина реке Скрапежа с одговарајућим сливом, све до Отња и Миљаковине, представља једну географску и привредну целину. Тај је простор чинио жупу под именом: *Црна Гора*. По ослобођењу Србије је она била *кнежина*, сад је *срез црногорски* у нахији, а по том у округу ужичком. Једно време је поред *црногорског среза* у ужичком, био тако исто *црногорски срез* у округу рудничком. Сад је овај под другим називом: *шаковски*.

Откуд тај назив: *Црна Гора*? Од четинарске жупе, која се не само у народу још и данас назива *црногорицом*, већ и у стручној литератури *црном гором*;²⁶ тако исто, као што су не само планина, већ и предео *Букови* зато тако названи, што су обрасли *буковом гором*. У кругу жупе Црне Горе имамо и данас *Црнокосу* (које је само једна *коса* читавог планинског предела), *Црни Врх*, *Црну Реку*, *Црну Каменицу* итд., и, као одступање од опште појаве, *Субјел*, који је онда, кад је цела та жупа била обрасла *црном гором*, имао и *бјеле горе*, те је био *субјелаш*.

Овај простор је одавна пао у очи са неколико рушевина од градова (на Црнокоси више Косјерића, на брду Субјелу, на брду Злоступу у селу Тубићима итд.) и по римским гробљима и споменицима разасутим по целом том пределу.

Интерес за овом жупом знатно се појачава фактом: да је у њој био знаменит манастир Мркшина Црква а у томе манастиру једна од првих српских штампарија XVI века. Тако се још вероватнијом чини претпоставка да је овај простор, кроз који је, још у старо римско доба, водио добро израђен пут са зиданим мостовима на Скрапежу, који је пун остатака од римских грађевина и великих римских гробља, морао и у време старе српске државе образовати *једну жупу* и припадати *једном* феудалном господару. Такве котлине, које су се поред река образовале у планинским склоповима, због тога плодне и уз то погодне за воћарство и, нарочито, за сточарство, обично су биле жупе и давале су вишој или нижој властели (према томе јесу ли већег или мањег простора и значаја) или знатним манастирима. Манастири су обично подизани у близини река, које су искоришћаване и за риболов (удеша-

²⁵ Гласник Друштва Србске Словесности, X, 326.

²⁶ Др. Борђе Ст. Јовановић: *Природни и шумарски односи у Краљевини Србији*, 26.

вањем вештачких рибника и подизањем сталних вршки), и за наводњавање ливада и њива, и за грађење воденица и ваљавица. Жупа Црна Гора је *одавна*, па и сад, позната са доброга воћа; ту треба потражити воће од *старине*, чувене *старе врсте* јабука, крушака, трешања итд. И летње изгоњење стоке ју планине ради испаше и муже, које је и данас одржано у негдашњој жупи Црне Горе, чему изврсно служе испаше планине Маљена, извесно је порекла из старога времена, кад су стада манастира Мркшина изимњивала на сену које се косило по ливадама и лукама око Скрапежа, а лети су изгоњена на пашу у Маљен. *И маљенско говече*, чувено у своје време, наглашава да је и пре неколико стотина година у тој жупи било привреднога напретка и развијања.²⁷

У Маљену су још и говеда товљена, па утовљена гонила у Дубровник на продају. Тај је посао трајао све до краја XVIII века. И мој прадеда, Петар Лапчевић из Добриња (Доњег), трговао је воловима: товио их у Маљену и продавао у Дубровнику. Тај је посао извесно и у доба старе српске државе обављан у овој жупи. Тада су извозни артикли тога краја били још и ситна стока, сољено и суво месо, сир и кожа: Маљен је простран а његове су испаше и данас обилне. На огранцима Маљена су у именима једнога села (Бачевци) и једнога виса (Бачевски Вис) сачувани трагови бачијања, које је, иначе, у западној Србији давна престало, а које је у старој жупи Црној Гори негда упражњавано.

Цела Црна Гора и специјално Маљен био је предео ванредно обилног лова, који је у средњем веку за феудалне поседнике (владаоца, манастире и властелу) представљао знатан извор прихода. Са обилности лова је, вероватно, у тој жупи (или бар у њезином горском делу) имао удела и сâм краљ; да то претпоставимо — упућује нас околност: да на Маљену имамо не само *Стражару*, већ и *Краљев Шо* и *Краљево Брдо*.

У тако знатној жупи, која је пружала најповољније услове за сточарење у великом стилу и за обилан лов, обе гране привредне које су у старом добу доносиле највеће и најзначајније приходе, сасвим је разумљиво постојање једнога знатнога културнога центра, какав је био манастир Мркшина Црква, који је и по турском освојењу играо велику улогу, па међу првима и штампарију своју у XVI веку засновао.

Из те штампарије су сачуване три књиге и на њима значајни записи.

Први од ових записа²⁸ (из 1552) каже: да је прво заснивање штампарије материјално омогућио кнез Радиша Дмитровић, који вели: „не пошведех ош моего богоданого именија (имања), дондеже саставих слова на *шипарех*“, што је само доказ: да му је богатство сточарства и лова омогућавало ово значајно и за оно време врло скупо предузеће. — Али, започети посао кнез Радиша није могао довршити: „*изненада је дошао час смрти*“, те је оставио „*све форми у дому*“ својем. Иза смрти кнеза Радише се јавља „*Трајан Гундулић ош. великога градо Дубровника*“, један од оних трговаца дубровачких из трговачке факторије дубровачке у Београду, који су одржавали трговину између Дубровника и Србије. Гундулић је, вероватно, с кнезом Радишом имао присне и развијене трговачке везе — купујући од кнеза Радише стоку, сољено и сушено месо, сир, коже итд. и продајући му со, те су се

²⁷ Као што је у земљорадњи подизање винограда, неговање одличних врсти воћа и гајења поврћа доказ напредовања у култури, као што то исто потврђује и подизање рибника у место риболова у слободној реци (старим оруђима и вршкама), тако је и *говедарство* знак одмицања у култури: оно иде с епохом развијеније земљорадње и изванредно одмиче од епохе сточарења са ситном стоком: овцом.

²⁸ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и нашанси*, I, 181.

наследници Радишини на њега обратили да започети посао настави и доврши; зато Тројан и вели: „*понуђен бих в еже принести сие форми. и взех и принесох в дом мој сие форми*“. Он се живо и са пожртвовањем предао довршетку тога посла: „*ош богоданого ми имена не пошшедех, ни шелу моему покоја дах, дондеже придох до свршенија делу*“.

Вук се чуди да се тога посла православнога прихватио један католик.²⁹ Међутим, ничега необичнога у томе нема: а) обилате и врло приходне везе с православним Србима у Србији су Дубровчане упућивале да им притеку у помоћ и у стварима религиозним, б) освајачки бес Турака је загрожавао и слободи Дубровника, те су се Дубровчани морали осећати ближи противницима турским, и, најзад, в) овим услугама су Дубровчани утирали пут своје настојавању да *Србе преведу папи*.³⁰

Колико су дубровачки трговци имали тесних веза са виђеним Србима, па чак и са српским свештеницима и калуђерима, и како су те везе утицале да према Србима заузму једно симпатично држање, показује овај пример једнога Гундулића који довршује започету српску штампарију и другога Гундулића који, извесно и по саопштењима извесних детаља што су их из Београда и из Србије доносили дубровачки трговци, у *Осману* шиба зулуме под које су Срби били вржени.

Сва три, пак, записа утврђују: да је јеромонах Мардарије, оснивач штампарије, био један од калуђера велике главе и истрајне културне предузетности, да је он тај што је око оснивања штампарије ангажовао материјална средства и кнеза Радише и Тројана Гундулића, а да је Мркшина црква био један од оних манастира, који је и значајем и богатством својим могао бити културно средиште своје жупе и расадник тадашњега знања и умења. И та је околност, извесно, припомогла да се Гундулић одлучи наставити онде где је смрћу кнеза Радише прекинуто и да се после око тога посла у Мркшиној цркви и штампарији групише извесно већи број радника, од којих се у последњем запису (од 1566) поп Живко и ђак Радул изриком помињу као људи дорасли да наставе дугогодишње напоре јеромонаха Мардарија, који већ показује дотрајаност живота: „*време старости моје јако време смршное приближаеш се и жишије наше немногвременно*“.

Кад је Мркшина црква са штампаријом порушена и са чега — о томе нема нигде никаква записа. Свакојачко је то било још у току XVI века, судећи по околности да је у Бјелој Цркви у жупи Лужници једно јеванђеље *руком писано* 1608. г. Да је тада било Мркшине цркве и у њој штампарије, јеванђеље би, сигурно, било тамо штампано; после рушења манастира и штампарије, оно се у Бјелој Цркви морало *писати*.

Кад је порушен Мркшин манастир и упропашћена штампарија можда су се неки од њезиних *штампара* склонили у Бјелу Цркву, у којој су се прихватили писарског посла, да се, по том, кад је и Бјела Црква попаљена, склоне у Нову Свету Гору, камо се, како је то већ раније речено, културни живот, гоњен с других страна, склањао и настављао.

Мркшина црква и Рујно су, оба важна манастира и оба са својим штампаријама, порушена, вероватно, једновремено И биће да се то десило баш на годину дана иза последње у штампарији Мркшине цркве

²⁹ Вук Стеф. Караџић: *Скупљени грамашички и полемички списи*, књига трећа, свеска II., стр. 381 и 382.

³⁰ Др. Лујо кнез Војиновић: *Дубровник и османско царство*.

оштампане књиге, на име: године 1567; тада су многи манастири порушени, па, међу њима, свакојако, и ова два.³¹

И дубровачки трговци из Београда су обавестили Републику о порушеним и опустелим манастирима у Србији 1567 год.³²

Још нам остаје да проговоримо реч-две о самом имену манастира. Он је то име добио по властелину који га је подигао или му постао особито велики ктитор. А Мркша, Мркше и Мркшићи се већ помињу у споменицима и записима, и ако не баш у овој жупи.

Мркше се помињу као знатна властела тамо негде близу Арбаније и Приморја. Можда је неки Мркша, огранак те властеле, временом добио ову значајну и богату жупу. Измичући испред Турака, Мркша је морао још знатно веће поклоне у имањима и приходима учинити манастиру, те је, сигурно зато, његово име остало тако чврсто привезано за манастир. После Мркшина избеглиштва је у жупи остала ситна властела, можда приновљена властелинским породицама избеглим с других страна, које су држале да ће се ту, у једној заклонитој жупи, колико толико безопасније него ли у старој својој постојбини, задржати. Од све властеле се помиње у једном од ових записа само кнез Радиша Дметровић, па и он зато што је управо први оснивач штампарије.

А шта је с Мркшама? У Дједићу код Требиња је нађен надгробни споменик Радоја *Мркшића* а по другом запису од 1744. год. *Мркшићи* су поклонили јеванђеље цркви Добрићевачкој.³³ Није немогуће да су се Мркше (Мркшићи) временом расули на више страна, као што је таквих случајева било и са неким другим властелинским породицама.

Жупа Рујно.

И у новој српској држави је постојала кнежевина *Рујно*, и по том, све до 1855., срез *рујански*. То је *жупа* Рујно старе српске државе. Мада је срез рујански захватао и села и крајеве који у старо време у Рујно нису спадали, опет се, с доста поуздања, може одредити пространство старе жупе: она се у дужини простирала од Коњске Реке и удолином Ђетиње до Шенгоља и Рупељева, одакле настаје жупа Моравице, а у ширину сливом Ђетиње.

Та је жупа била од значаја са обиља руја, који и данас у јесен оруји стење дуж Ђетиње од Биоске до Злакусе и од којег се и данас зове *Рујево брдо* с леве и село *Рујевац* с десне стране Ђетиње. Руј је у старо доба био врло важан извозни артикал, продавао се у Дубровнику у великим количинама и феудалним поседницима доносио знатне приходе. Зато је господар жупе Рујно имао велики приход, из ових врлети много већи, него ли неки из равница: толико је руј био и при-

³¹ О томе је оставио помена овај запис из 1567 године: „Писа се в љута и нуждна и прискрбна времена обладајушту тогда Цариградом и српском земљом ињемим многим странама окрстними великому амуре султан — Сулимену, агаренскому цару. И уви, отци и братие, како вам исповјем тогда на христиани љутују скрб и безаконое насилие и тешкие намети от безаконих и триклетих Турк и светим и божственим црквам попраание и запустение, паче не в српцеј земли великим лаврам, што су христианскаа господа градила, јако и в многѣх безаконици учинише свое нечите и триклета капиштаа своја бесовскаа, и јако принуждает ми решти по Давиду пророку: Боже, придоше језици в достојаније твоје, оскврнише црков светују твоју, и прочаа... (Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и напписи*, I, 206 и 207).

³² Др. Лујо кнез Војиновић: *Дубровник и османско царство*, 110 и 111.

³³ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и напписи*, III, 25 и 196.

носан и приходан. (Руј је и у новој српској држави био извозни артикал, а и у земљи је трошен. У Ужицу је, такође, употребљаван док су на Ђетињи и на јазовима поред Ђетиње биле многе радионице за чињење и машћење кожа. Он је туцац у ступама; тучак је подизала и спуштала водена снага).

Осим тога, ова је жупа била знатна и са гајења *многе* ситне стоке, чије је суво и усољено месо продавано у Приморју. Стока је могла бити гајена у великим размерима, јер је лети имала изобилне паше и брста по закосима и планинским пропланцима, а за зиму је припремано питомо сено са ливада и лука око Ђетиње и њезиних притока и приуговорљавани су лисници у довољним количинама. За јагњење оваца је била близу жупа Моравице, која је имала изобилно сена са пространих ливада својих, па га је давала у трампу за овце.

Најзад, у Рујну су и онда израђивани, па се и сад израђују, дрвени и земљани судови, који су морали налазити велику прођу на трговима и панађурима у многим жупама; израда катрана, која у Рујну и данас траје, у оно доба је доносила феудалним поседницима и господару жупе огромне приходе. Колико је много тај артикал извожен, показује факат: да је у 1503 год. само за 15 дана донесено у Дубровник 1650 твара катрана!

И ако простором не баш велика и ванредно кршевита, жупа Рујно је са економских преимућстава својих била једна од оних жупа око којих се властела озбиљно отимала. Није без сваког значаја да је велики жупан Никола Антомановић баш на домаку Рујна примио главну битку с кнезом Лазаром.

Којој је *области* ова жупа припадала — треба тек испитати. По ослобођењу (па и раније, под Турцима) постајала је *нахија* ужичка; *нахија* би требала да одговара *области* старе српске државе. Ужичкој *нахији* су припадале *кнежине* Рујно и Црна Гора.

Било је мало спора око тога: да ли треба писати и изговарати: *Рујно* (у једнини) или: *Рујна* (у множини). У Крушевском Поменику из XVII века има и *Рујани* и *Рујна* и *Рујни*. Сва три имена су у множини и дошла су, вероватно, са многобројних рујишта.

Рујно је и тада било сразмерно врло добро засељено, јер се у Поменицима налазе многа села те жупе: *Биоска*, *Биоска Доња* (било их је, значи, две), *Бранешци*, *Врушци*, *Гостилје*, *Дрежник*, *Коњска Река* (помиње се 9 пута, те је, изгледа, осем реке, под тим именом постојало и село, или је тако називан извесан део краја ове жупе, управо онај из којег извире и кроз који протиче Коњска Река), *Кремна*, *Љубање*, *Мачкаш*, *Никојевићи*, *Шапари* и т. д.

Да се одрже толика насеља онда кад су многа у другим крајевима била опустела, може се донекле објашњавати рељефом ове жупе, планинском изолованости њезином. Али, такво објашњење не би било довољно: Рујно је и тада било везано путевима³⁴ с Босном и Херцеговином; на одржање, па донекле и повећање насељености по турском освојењу, утицала је и погодна привреда (сточарство, руј и т. д.).

³⁴ Путевима су имали чак и добре калдрме, које су дотрајале биле чак и до наших дана. Калдрме су, до душе, биле уске: како је пренос вршен товарним коњима, шира калдрма није била ни потребна.

Калдрме нису градили Турци, како се то погрешно мисли. Вероватно су грађене још за римске владавине (употребом многобројне робовске радне снаге), а одржаване су, можда неке и изнова подизане, за српског средњовековног времена: властела је за то имала рачуна а радна снага је била бесплатна (јер је примењивана работа, на коју су себри били обвезни).

Познато из раније као културни центар, Рујно је привукло к себи монахиње разбегле из манастира које су им Турци порушили, те их, по гласу Поменика, има у Стапарима, Пшанику, Кремљима и т. д. Чак је и многа српска властела била из других крајева избегла у ову жупу, те у селима Рујна Крушевски Поменик бележи *војводе, жупане и кнезове*, чак и једнога (Србина) — *спахију*.³⁵

Тако значајна жупа је имала културно средиште у манастиру истог имена. Манастир је био знатан и располагао је великим имањима и обилатим дохотцима, међу које су долазили и дохотци од бање;³⁶ зато је могао засновати и одржавати штампарију своју, једну од првих у Срба, те у њојзи штампати књиге.

Од књига, штампаних у тој штампарији, свега је сачувано једно јеванђеље из 1537 год. У поговору јеванђеља се вели: да се манастир зове *Рујно*, да је „*под подкрилијем планине глагољаш се Поникви, на реци глагољаш се Беоска, на селу глагољаш се Врушци*“.³⁷

Турци су порушили манастир и уништили штампарију. Кад су то и зашто урадили — о томе нема записа; објашњење о томе је пружено раније, кад је било речи о манастиру Мркишиној цркви. Изгледа да је један једини траг, осем овога јеванђеља, од овога манастира био, па је и он уништен. То су велики и лепо стубови камени, који су са манастира Рујна (извесно на влакама) пренесени на медресу турску у Ужицу, како ме опомену академик Г. Љуб. Стојановић, али су и они пропали кад је медреса порушена. (На месту, на коме је била медреса, сад је зграда основне школе).

Интересна је околност, да је, по уништењу овога знаменитог манастира, у *истој жупи* подигнута, и ако много доцније, једна црква, постанак које се доводи у везу с погибијом последњег владике у Ариљу и уклањањем епископске резиденције из тога места.

Како постанак те цркве и нестанак епископије у Ариљу баца извесну светлост на догађаје одигране у Рујну, Старом Влаху и у околним крајевима, потребно је, бар с неколико речи, и о томе проговорити.

Стара црква у Севојну (у старој жупи Рујну) саграђена је од брвана. О њезином постанку постоји ово народно предање. У Ариљу, у коме је била епископија још Св. Савом заснована, Турци су о Божићу напали Србе стога, што су ови прослављали тај дан на начин како се он у Срба свуда прославља: печењем пецивице, метањем из пушака и т.д., па том приликом и владику, који је из конака био изашао да Србе узме у заштиту, тешко ране. Срби натоваре владику на саонице и потеряју у Ужице видарима на видање. Кад су били близу Ужица, у Севојну, у пољу, владику притегну самртне муке, нареди да се саонице зауставе и изјави жељу: да се на једном узвишеном и заклоном заравању више поља сахрани. За тим је одмах и издахнуо. По жељи владициној је и учињено: он је сахрањен на оном заравању. А за успомену на његову

³⁵ У Рујну и данас има, сразмерно више него ли у другим крајевима, презимена: *Кнежевић*. У ужичком округу има још и *Војводића*, *Дукића* и *Вишеговића*.

³⁶ Бања је у непосредној близини порушеног манастира. Сад се зове: *Биоштанска Бања*

³⁷ Љуб. Стојановић: *Стари српски записи и наџиси*, I, 157.

За географе је од интереса у овоме запису сведочанство: да се садања река *Ђешина* онда звала *Биоска*, што је, једаред, и раније споменуто (*Гласник Друштва Србске Словесности*, X, 323).

мученичку смрт, Срби су на владичину гробу саградили цркву. Турци су је, после, запалили, те је, затим, саграђена ова брвнара 1773 год.³⁸

Историски није утврђено *кад* се и *зашто* се овај догађај одиграо. По једном запису се изводи, да је Ариље опустело пре 1650 год.³⁹ Међутим, и после се, 1668 год., у једном запису помиње Рувим, митрополит *ариљски*, а „с том епархијом су посастављани неки крајеви који су некада били под митрополијом жичком“.⁴⁰ По свему изгледа да се и после опустошења манастира Ариља владичанска столица, можда и нарочитим настојавањем пећске патријаршије, након извесног времена ипак тамо вратила.

Ако би ова претпоставка била тачна, као што нам се чини вероватна, онда не би била искључена могућност да је последњи владика платио животом при крају XVII века са свога учешћа у помагану аустриског рата против Турака. Летописац је уз 1688. годину записао: „*То жде лето изгибоше Србљи на Голију*“,“⁴¹ дакле у ондашњој епархији ариљској. Ако те године Турци нису с Голије продрли до Ариља (а то су могли лако учинити), те владикау тада погубили, они су то, извесно, урадили по закључењу мира с Аустријом. Тек, свакојако, погибији ондашњег владике у Ариљу треба тражити узрока у овоме рату, којег су Срби епархије ариљске (Стари Влах, Моравице, Рујно, Лужница и Црна Гора) листом устали на оружје и у главном они, уз врло слабу, управо незнатну, сарадњу аустриске војске која је у овоме крају оперисала с малим одредима, издржавали све битке с Турцима.

После оноликог великог устајања Срба из ариљске епархије, више владике нису могле ни седети у Ариљу: не само зато што би се сами прибојавали судбине њиховог претходника, већ што ни сами Турци не би подносили да владика седи близу планинског становништва, међу којим је увек лако било устанак организовати. Због тога је епископија из Ариља дефинитивно пресељена а манастир и епископски конак предати ватри. *И епископији и манастиру у Ариљу судба је, изгледа, решена српском погибијом на Голији 1688. и аустриско-Шурским миром.*⁴²

Материјална и духовна култура

Интересна је појава, на коју треба обратити врло велику пажњу, (јер је она у стању пружити многа и многа објашњења), да су жупе у средњовековној српској држави по правилу имале своја културна средишта која су одговарала социалној структури ондашњег доба: готово свака жупа је имала, поред мирских црквица у појединим селима (или једну за по неколико села), увек и манастир, који је збирао учене људе онога доба, неговао преводну и изворну књижевност и служио за школу синовима веће и мање властеле.

³⁸ Митрополитъ Михаилъ: *Православна српска црква у княжесиву Србин*, 1874, 64.

³⁹ Ст. Новаковић: *Годишњица*, IX, 22 и 23.

⁴⁰ Исти, 23.

⁴¹ Љуб. Стојановић: *Српски родослови и лешописи*, 1883.

⁴² Интересантан је запис из 1723., по коме је, *тада*, митрополит *ариљски* Исаија узео из манастира Јовања у Овчару јеванђеље да служи у — Ариљу. У другом једном запису од 1724. он се потписује: Исаија *ариљски*. 1730. на зиду у Жичи записан је митрополит *ариљски* и *моравски*, а 1737. у Ужицу ставља *својом руком* запис на једној књизи Алексије архијереј *ужички* и *зворнички*, који се већ 1739. у другом једном запису назива архијереј *ариљски* и *зворнички*.

Али, и ако су се звали *ариљским*, ипак у Ариљу становали нису!

Како је ученост била привилегија господарске класе,⁴³ то су ондашњи учени људи, монаси, регрутовани искључиво из властелинских редова. За учвршћење феудалног поретка и оснажење феудалне државе ондашња је црква била један од најзначајнијих фактора; зато се на чело њезино у прво време ставља главом један члан владајуће династије, а потом су поглавице црквене највећи сарадници владалачки; треба се само сетити огромне државничке улоге коју је, за краља Милутина, играо Данило! И зато су преставници цркве, која је и сама била један од највећих феудалних поседника, те, по томе, и непосредно за феудализам заинтересована као огроман социални фактор, на саборима земаљским заузимају, иза владоца, владарке и престолонаследника, прво место: тек иза њих је долазила не само мала, већ и велика (па и највећа) властела; у уводу Душанова Законика преставници цркве се стављају чак и испред самога цара!⁴⁴

Сваки је манастир у своме крају не само сâм био најзначајнији феудални поседник и социални фактор, већ у своме домаћају и над властелом вршио силан политички утицај и притисак; манастир је живо настојавао да је према носиоцу државне власти одржи у потчињеном и коректном односу, а зато је он од носиоца државне власти обасипан изванредним повластицама. Да тој тешкој улози може одговорити, манастир се трудио да, као културно средиште свога краја, све факторе учини зависним од себе; тога ради је он, према материјалним средствима својим и према рангу што га је заузимао, био гимназија, академија или универзитет, писарница и преводница, болница и гостеприемница, економија и трг, итд.

Са те велике важности њихове, манастири су подизани свуда, нарочито су они били густо засејавани онамо, где су имали да служе великим циљевима феудалне државе. Тако су, на пример, за прво доба Неманићске државе Рашке, из великих државних разлога у две линије, као два зида, подигнути на северној граници државној: први низ је имао Студеницу — Придворицу — Ковиле — Ариље — Годовик — Бјелу Цркву — Мркшину Цркву — Рујно; други низ је обухватао манастире на линији Жича-Јежевица — Градац. Интересна је појава да су, доцније, поред Дрине и с једне и с друге стране, подигнути манастири као зид за одбрану да се патаренски таласи из Босне не прелију по Србији! (*Унушра* у Босни је мање манастира).

И ове четири жупе, које су у овој прилици предмет истраживања, имале су, свака за себе, своја културна средишта. Њихов средњовековни утицај је био, несумњиво, врло јак, па трагови од тога утицаја и до данас нису сасвим истрти: њих има и у области духовне, као год и у области материјалне културе. Неколико од тих трагова ће утврдити да је тај утицај манастира и властеле био и многострук.

У жупи Црној Гори постоји село *Маковиште*, које именом својим подсећа на некадашње гајење мака. Како су ту, у непосредној близини,

⁴³ В. Либкнехт у књизи *Знање је сила — знање је моћ* утврђује да је кроз векове образованост била монопол и привилегија господарећих каста, сталежа и класа, да су на томе монополу свештеници у Мисиру и Индији заснивали своју моћ, да је то био стуб средњовековног феудализма, да је чак и у Америци постојао закон да се смрћу казни ко би робове учио читању и писању! Фридрих Паулсел у књизи *Историјски преглед развића образовања у Немачкој* за феудални период напомиње: да је „уређење школа тесно везано са целом структуром средњовековног друштва“, па да је, стога, манастирима припало искључиво право одржавања школа а *властелински* искључива повластица школовања.

⁴⁴ Ст. Новаковић: *Законик Стефана Душана*, 7.

у оно доба обављане рударске радње, не би се могло одбити наслуђивање: да је мак служио не само манастирским и властелинским кујама за спремање укучних ђаконија, већ и продзван истакнутим преставницима рударских насеља, који су, пореклом из Дубровника или из Саских предела у Ердељу, долазили у ове крајеве са већ развијенијим потребама и луксузнијим укусом.

Па и име села (сад засеока) *Свилајића*, које је тек на пола сата удаљено од манастира Годовика, као да говори да је у средњем веку то село било у обавези за потребе и за трговање тога манастира⁴¹ гајити свилену бубу, одвајати и прести свилу.

Већ је поменуто *маљенско говече*, запаћено у старој жупи Црно. Гори и гајено у економијама властелинским и манастира Мркшине цркве. До недавна чувена *рујанска овца* је, извесно, запаћена у старо време и однегована у стадима манастира Рујна и рујанске властеле. Чак и љути *рујански пас*, важан орган средњевијековне пољске полиције и одважан чувар рујанских стада, из истога је доба.

Прераде дрвета (печење катрана и израда дрвених судова: чаброва, чабрица итд.) и израда земљаних судова су послови који се и сад у Рујну обављају и који су у средњем веку имали знамениту прођу у земљи и на Приморју и обезбеђивали знамените приходе и манастиру и властели.

Риболов, који се у томе крају и данас обавља и у најмањим речницама много више него што је случај и с крајевима који мање имају млечне и масне хране од ужичана, подсећа на развијеност те привреде у средњем веку, на коју су нарочито манастири врло много полагали.

Наводњавање, које је доскора знатно извођено, па се и данас још у извесној мери изводи у крајевима старих жупа Рујна, Лужнице и Црне Горе, традиција је из средњевијековне манастирске и властелинске привреде.

Чак и извесна савршенија оруђа се налазе онамо, камо су биле средњевијековне манастирске и властелинске економије: у Отњу је пре 30 година изорач један плужни раоник пореклом из тога старога доба; ступе за туцање и цедионице за исцеђивање сока из крушака и јабука ради справљања јабуковаче и кувања пекмеза, справе које су се до скоро налазиле у овим крајевима, остатак су рада око припремања манастирских и властелинских зимница.

Како је, као што већ и крушевски Поменик именима и титулама приложника из ових крајева посведочава, у ове жупе испред Турака избегла из других крајева многобројна властела, па ту, знатним делом, остала и посељачила се, то је и она у извесним радњама оставила трага свога укуса и свога умења. Припремање посјека, вештина удити заклано марвинче (говече, овцу, козу, свињу), онако сушити пастрме како се ретко још где суше, сланину и пршуту, те су, са нарочите одлике своје, и данас познате и препоручене као *ужичка пастрма*, *ужичка сланина* и *ужичка пршута*, радња је коју је та властела, навикла на бољу, пробријну и одличније припремљену храну, наставила у томе крају, па је и остало становништво томе привикла и целога крају у наслеђе оставила. Себри су посјек, и у колико су га по својој оскудици и имали,

⁴¹ Манастири су у своју феудалну привреду уводили производњу и специјалних артикала тражених на домаћем или иностраном тргу; неки су се бавили чак и чистом трговином: куповином и продајом хране, соли и т. д., па, ради тога, и сопствене лађе држали!

солили и из саламуре га, упола смрдљива, за храну вадили; тих трагова и данас има у дојучерашњих бедних чипчија.

И испред Турака избегле из других, попаљених и порушених, женских манастира, калуђерице, које су, такође по крушевском Поменику, расуте биле по овим жупама, оставиле су посигурно, у женском раду ових крајева много и много којечега од својега знања и умења, што су га оне стекле у манастирима, у које је још краљица Јелена (Анжујска) савршенији женски рад увела, па се он после непрекидно само развијао и усавршавао. Типични стари везови, занимљиви орнаменти са складним слагањем боја на старинској одећи, каква се до недавна виђала у овим крајевима, као да неминовно на тај утицај подсећају. Свакојачко је ту имала каквога утицаја и одећа избегле властелинске чељади, са које су, извесно, шаре препочињане, и ако се скупоцена материја више није могла набавити.

Што се тиче духовне културе ових крајева, утицај је манастира био несумњив, и у толико већи, у колико су та културна средишта била активнија.

Манастири су, негујући под Турцима тајно писање, извесно утицали да се у народу одомаћи и тајни говор (пословички) и тајна азбука, не као каква пука виртуозност, већ као честа потреба да се турска контрола над споразумевањем или избегне или, бар, отежа.

Многобројне приповетке, легенде и бајке, поред којих се до пре 40—50 година пријатно проводиле ноћи на комишањима, прелима и седељкама, одавале су културни утицај оних средишта, у којима су се, у своје време, прибирали учени људи и одавали се не само преписивању црквених књига, већ и превођењу поучних и забавних састава и израђивању оригиналних повести, што је, готово све, при најезди Турака у рукописима пропало, али од чега је много што-шта усменим препричавањима с колена на колена до скоро било сачувано. Кад сам 1884. год. прочитао Шекспирову *Укроћену горопад*, ја сам се запрепастио њезиној сличности с народном приповетком, коју сам, пре, толико пута слушао на комишањима и прелима! Да је тада тај Шекспиров комад даван у Рујну, сељаци би држали да је то њихова приповетка, само „господски нацифрана“. Међутим, и наша приповетка и Шекспиров комад су, извесно, с истога извора: и Шекспир је ту грађу нашао у грчкој или латинској књижевности, и наши учени људи су ту легенду отуд преводили, преписивали и на читање давали. Шекспиров је комад остао читав, јер Инглеска није претурила преко главе никакву инвазију; наши су рукописи и наше библиотеке пропале, али је ова приповетка, ипак, запамћена и усмено предавана нараштајима све до наших дана.

Исти је случај и с другим многобројним приповеткама у крајевима ове четири жупе. Штета је што у своје време нису побележене, те су досад многе, међу нама чак и најлепше и најкарактеристичније, заборављене и пропале. Али, ако би се записале бар оне, које се још по где-где могу чути, у њима би се, упоређивањем са грчким, латинским и азиским легендама, утврдила некадања преводна радња наших манастира, а с тим заједно и утицај што су га, и у том погледу, манастири вршили.

Кад је реч о томе, вреди напоменути и ово: „По преданију прастари приповедају сељаци, да су обсађени у једном од ова два града (Градина и Злоступ у близини Мркшине цркве) липова крила правили па у суседни прелетали.“¹⁶ Ко је читао *Хиљаду и једну ноћ*, сетиће се

¹⁶ Гласник Друштва Србске Словесности, X, 327.

да, у једној од њих, има слична легенда! Није немогуће да су монаси Мркшине цркве с грчког преводили источњачке легенде, или преведене преписивали, па међу њима и ову. У дугом времену је цела легенда заборављена, запамтило се само прелетање с липовим крилима, па се само то и спомињало у вези с локалним приликама...

Драгиша Лапчевић.

ГРАЂА ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈСКУ ГЕОГРАФИЈУ

Професор бечког универзитета д-р Јосиф Константин Јиречек нарочиту је пажњу поклањао при својим предавањима географском опису дубровачке републике и крајева, који су с њоме граничили. Слушајући његова предавања дошао сам на мисао, да при студирању извора за прошлост самог народа бележим све податке, који би могли послужити као подлога за стварање детаљне географске карте српских земаља у средњем веку и у време Турака. Бележио сам из штампаних дела, а тако исто и из још непубликованих архивалних докумената све области, пределе и жупе за време Неманића, све „власти“ за време деспота српских, све крајеве и жупе из доба босанских банова и краљева, а такође и све санџаке, пашалуке и беглербеглуке, који настадоше по земаљама српским у доба турског господства. Надаље сам бележио сва српска места, села и градове, које извори историјски спомињу.

У овај мах публикујем своје белешке о областима и жупама српским. По жељи уредништва „Гласника Географског Друштва“ изоставио сам цитирање извора, где сам нашао коју белешку, јер су за географе ови цитати без већег интереса. У заградама сам за сваку жупу или област или санџак ставио старословенски, латински, талијански, а понегде и грчки (већином Порфиригенитов) назив, на који сам у изворима налазио.

Главни део бележака купио сам при проучавању историографских дела српског ученог друштва и српске краљевске академије у Београду, затим југословенске академије у Загребу, из Миклошићевих Monumenta Serbica, из дела Мавра Орбинија и Хаџи-Калфе, а многе податке нашао сам и приликом архивалних студија у Бечу, Будимпешти, Загребу и Љубљани.

Белешке ове, које никако немају претензију на потпуност, предајем јавности са жељом, да оне потакну и друге историчаре наше на прикупљање географских података из старог српског живота. Прикупљање и публикавање тих података омогућиће географима, да израде исцрпан атлас српске прошлости.

Српске области и жупе од XII. до XIV. века

I. Зета (Zentae regio, Ζέντα, Genta, Земља зетска).

1. Лушка жупа (Lusca, Luscha giopa, Лужани, Luxani покрај Бјелопавлића). Десна обала Мораче, Љенкопоље између Спужа и Жабљака. — 2. Подлужје (Podlugie, Podluzie, Подложик на Цијевни и Рибници). — 3. Горска жупа (Gorsca, Podgora). Земља Хоти до Подгорице. — 4. Жупа Купелник (Cupelnich, Copenico). Сада село Коплик. — 5. Жупа Праплатна,